

ИНФОРМАТИКАНЫН КЫРГЫЗЧА ТЕРМИНДЕРИНИН АЙРЫМ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

ЭРКИНБАЕВ М.А., ИСКАКОВ Р.Т., МУКАМБЕТОВА С.А., АСАНОВА З.А.
Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Каракол ш.
izvestiya@ktu.aknet.kg

Бул макала информатика илиминин кыргызча терминдеринин азыркы абалы анны кыргыз тилинде окутуудагы жана которуудагы маселелерине арналган.

Азыркы учурда информатика илим катары калыптанып, өнүгүү багыттары аныкталып мектептик курстарда, жогорку окуу жайларында окутулуп жаткандыктан, информатиканы кыргыз тилине которуу кыргызча окуу китептерин жана куралдарын жазуу учурдун талабы, ошондой эле көйгөлүү маселелеринин бири. Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин кыргыз тилине которууда чоң мүчүлүштүктөрдү кетирүү орун алууда. Кайсыл гана билимдерди албайлы, алар терминдерден гана түзүлбөстөн, алар аркылуу туюнтулган түшүнүктөрдөн да турат. С.М. Мусаевдин «Кыргыз математика тилин өркүндөтүүнүн маселелери» деген илимий эмгегинде терминдерди кадимки сөздөрдөн айырмалап турган негизги белгилерин көрсөтүү менен жалпы терминологиянын принциптерин берген. Ушул эле илимий эмгекте Кыргыз математикалык терминологиясын түзүүнүн принциптери да эң сонун изилденип, түшүнүктөрдү жана терминдерди которуунун мыкты ыкмалары берилген.

Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин, жогорку кыргыз математикалык терминологиясы изилдегендей мыкты илимий эмгектер азырынча чыгарыла элек. Кыргыз информатиканын терминологиясын түзүүнүн принциптерин жана которуунун маселелерин жолго коюу азыркы учурдун көйгөйлүү маселелеринин бири. Информатиканы жогорку окуу жайларында окутууда кыргыз тилинде жазылган окуу китептери жана окуу куралдары аз санда. Жогорку окуу жайларында информатика боюнча кыргызча окулган лекциялардын дээрлик баардыгы орусча окуу китептеринен ар бир лектордун дараметине жараша которулуп окулуп жатат. Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин которуунун принциптери жана жолдору азырынча иштелип чыга элек. Ошондуктан С.М.Мусаевдин жогорку аталган илимий эмгегинде чагылдырылган терминологиянын принциптерине таянып терминдерди которууну сунуштайбыз. Ал принциптер томонкулор: кыргыз тилинин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу принциби, терминдин ички формасын сактоо принциби, алгачкы терминологиянын кемчилигин кабыл албоо принциби жана таралып кетүү принциби. Жогорку принциптерди кыргыз информатикасынын терминдерин түзүүдө колдонулушуна токтоло кетели, кыргыз тилинин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу принцибин колдонууда эне тилибиздин ички ресурстарын пайдалануу анын илим жана билимдер тармактарындагы терминдерди кыргызчалоого багыттоо татаал иштердин бири. Себеби, шаардагы жашаган кыргыздар эмес айыл жериндеги кыргыздар да эне тилибизди турмуш тиричилигин денгээлинде гана билип калдык, которууда нукура кыргыз сөздөрүн, ошондой эле таамай, так маанилерди беруучу байыркы кыргыз сөздөрүн унуттук. Ошол сөздөрдүн базасы (жыйындысы) түзүлүп жана илимий жактан иликтенип илимий техникалык котормолордо колдонсо жакшы болмок. Мисалы: сеть-тармак, партнер-өнөк, инженер по знаниям –билим боюнча адис, дорожка-жолчо, уровень приложения-тиркеме денгээли, трек-из, скроллинг-жүгүртүү, прокрутка-тегеретме.

Интернационализм принциби боюнча терминдерди колдонууда Европа өлкөлөрүндө да жана орус тилинде да бирдей колдонулган терминдерди кыргыз информатикасында ошондой эле колдонуш керек, мисалы: информация, компьютер, монитор, процессор, технология, объект ж.у.с. Себеби бул терминдер бир жагынан интернационалдык терминдер болсо, экинчи жагынан кыргыз тилинде көп жылдардан бери илим билим, техника, коомдук жана айыл чарба тармактарында информация, технология, объект деген терминдери терең орун алып сөздөрдүн арасына сиңип калган. Бул сөздөрдү кайрадан которуп алардын маанисин реформалоонун кереги жок.

Азыркы учурда айрым бир китептерде информацияны-маалымат, технологияны-техноложу, объектини-объект деп которуп жүрүшөт. Бул жогорку интернационализм принцибине ылайык келбейт. Информация, технология, объект терминдери ушул бойдон колдонулушу керек. Жасалма терминди түзбөө же орус орфографиясын колдонуу принциби, бул принцип эгер орус тилиндеги термин үчүн кыргыз тилинде ылайыктуу термин түзүү кыйын болсо, ал терминди которуп

колдонгондо туура маани бербесе ал терминди которбостон эле орус орфографиясында алуу керек. Мисалы, математикада предел, грань, мнимый д.у.с. эле информатикада видео, аудио, панель, мышь, экран ж.у.с. Терминдин ички формасын сактоо принцибине токтолсок, бул принцип боюнча орусчадан кыргыз тилине которууда термин катары эсептелген орус сөздөрүнүн ички мазмунун сактоо керек. Демек бул принцип кыргызча термин менен орусча терминди ылайык келтирүүдө чоң роль ойнойт. Мисалы: окно - терезе, строка состояния—абал сапчасы, память—эс, устройство управления – башкаруу түзүлүшү, системное программное обеспечение—системалык программалык жабдылыш, электронная обучающая система – электрондук окутуучу система, барьер-бөгөт, регулирование-жөндөө, клиент-кардар ж.у.с.

Таралып кетүү принциби. Бул принцип боюнча айрым бир терминдер эл арасына кеңири тарап, терең сиңип калган. Аларды кайрадан карап алмаштыруу терминдердин кемчилигин гана күчөтөт. Мисалы: «данные» – «маалымат» болуп которулуп, кеңири тарап кеткен. Азыркы учурларда «данные» деген терминди берилиш деп, ал эми «информация» дегенди «маалымат» деп которуп колдонуп жүрүшөт.

«Данные» – «берилиш» деп которуу сөзмө-сөз которулуп жана жогорку принцибке ылайык келбей калган. Мисалы: «Данные студента» деген сүйлөмдө «берилиш» деген терминди колдонсок «Студенттин берилиши» же «Студент жөнүндө берилиш» деген түшүнүксүз котормосу келип чыгат. Эгерде «маалымат» терминин колдонсок «студенттин маалыматы» же «студент жөнүндө маалымат» түшүнүктүү болот. Ушундай эле «данные об объекте», «берилиш» терминин колдонсок «объект жөнүндө берилиш» жакшы түшүнүктү бербейт, ал эми «объект жөнүндө маалымат» десек ыңгайлуу да, түшүнүктүү да болот.

Жогорку принциптерге биздин оюбузча сүйлөмдөгү терминдин мааниси боюнча которуу принцибин кошсок деген ойдобуз, кыскача терминди мааниси боюнча которуу принциби. Бул принцип боюнча терминдер сөзмө-сөз которулбай ошол термин жайгашкан сүйлөмдүн мааниси же термин колдонулуп жаткан окуянын же кубулуштун же иш аракеттердин маанисине жараша которулушу керек. Мисалы, «оперативный память» - «тез эс» деп которулуп жүрөт. Бул «оперативный»-«тез, ыкчам, бат» деген түшүнүктөрдү берет, бирок сөзмө-сөз эле алып которуу ошол «оперативный память» дегендин аныктамасына жана анын иш аракетине дал келбейт, бул түшүнүктүн аныктамасы боюнча информацияны тез жазууга жана окууга арналган эсти түшүнөбүз. Бул эс компьютер иштегенде гана пайда болот, компьютерди өчүргөндө ал эс жоголот б.а. бул эс компьютер иштеген гана учурда пайда болот, ошондуктан «учурдагы эс» деп которулушу керек. Экинчиден компьютерде микропроцессордун эси турактуу эс, сырткы эс деген түшүнүктөр бар.

Бул эстерге «оперативный память» дегенди «тез эс» деп которсок . Бул «тез эстен» да тезирээк болгон микропроцессордун да эси бар анны кандайча түшүнөбүз. Ошондуктан «оперативный память» дегенди «учурдагы эс» деп которсок мааниси да, колдонулушу да боюнча абдан ылайык келет.

Ушундай эле «операционная система» деген терминди «иштетүү системасы», «амалдар системасы» деп которулуп жүрөт, биринчи которуу мааниси жагынан жакыныраак болгону менен так маңызын бербейт, ал эми экинчи которуу сөзмө-сөз которулуп калган формасы, мааниси жана маңызы жагынан да төп келбейт. Функция дегенди иштетүү деп түшүнөбүз. «Операционная система» дегенди «аракеттер системасы» деп которсок бул терминдин аныктамасына да ылайык келип, маани-маңызына абдан ылайык келет. Себеби бул система компьютердин ички жана сырткы түзүлүштөрүн аракетке келтирип, башкарууну жөнгө салат.

Информатика илиминин техникалык каражаттар бөлүгүндө көп кезигүүчү «материнская плата» деген терминди «энелик такта» деп сөзмө-сөз которуп жүрүшөт. Бул термин компьютердин негизин түзөт, б.а. интегралдык схемалар микропроцессор жайгашкан такта, ошондуктан «негизги такта» деп которулганы талапка ылайык.

Кээ бир терминдер эки же үч сөздөн куралгандыктан бул терминдерди курама терминдер деп атап, «Курама терминдер» принциби деген которуунун дагы бир принцибин сунуштайбыз. Мисалы, «Информатика», «Пролог», «Модем» ж.у.с. «Информатика» термини француздук *informatique* термининен келип чыккан, бул термин *information* (информация) жана *automatique* (автоматика) деген эки сөздөн куралган, ушундай эле «Пролог» термини да курама *Programming logic* деген сөздөрдү кыскартып *Prolog* термини алынган. Мындай терминдер кыргыз тилине которулбастан эле колдонулушу керек.

Терминди мааниси боюнча которуу принцибине ылайык кээ бир орчундуу информатика боюнча терминдердин котормолорун сунуштайбыз. Структура – түзүлүш, курам, форма -

көрүнүшү, кнопка – басма, рамка – чектегич, упаковка – жыйыштыруу, компоновка – бириктиргич же чогулткуч, барьер - бөгөт, оформление – жасалга, регулирование – жөндөө, конструктор – түзүүчү, деструктор – жоюучу, обводка – чек салуу, норма – ченем, инкапсуляция – катылган же жабылган, анализ – талдоо, настройка – туралоо, пленка – жаргак ж.у.с.

Ошондой эле билим берүү мекемелерин лицензиялоо жана аттестациялоо боюнча Мамлекеттик инспекциясынын чечимдеринде жана токтомдорунда адистиктердин аталыштарын кыргызча которууда мүчүлүштүктөр кетирилген, мисалы: «Автоматизированные системы обработки информации и управления» деген аталыш «Информацияны иштетүүнүн автоматташтырылган системасы жана башкаруу» деп которулуп калган. Бул котормо мааниси жагынан да формасы боюнча да ылайык келбейт, себеби акыркы «башкаруу» деген сөз же информацияны иштетүүтөбү же автоматташтырылган системагабы, же башка иштерди башкарууга тиешелүүбү белгисиз болуп калган. Бул адистиктин Мамлекеттик жогорку профессионалдык билим берүү стандартындагы сабактарды анализдөө менен жана терминдерди мааниси боюнча которуу принцибине ылайык бул адистиктин аталышын төмөндөгүдөй которуу керек «Информацияны иштетүүнүн жана башкаруунун автоматташтырылган системасы». Так ушундай эле «Программное обеспечение вычислительной техники и автоматизированных систем» деген аталыш «Эсептөө техникаларын жана автоматташтырылган системаларды программалык камсыздоо» деп которулуп калган.

К.Юдахиндин «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» «обеспечение» деген сөз камсыздоо, жабдуу деп которулган. Бул эки сөздүн «жабдуу» деген сөзүн жогорку адистиктин аталышынын кыргызча котормосуна колдонсок, анда «Эсептөө техникаларынын жана автоматташтырылган системалардын программалык жабдылышы» деп которулуп Мамлекеттик жогорку профессионалдык билим берүү стандартындагы квалификациялык талапка, профессионалдык ишмердүүлүгүнө жана бүтүрүүчүнүн квалификациялык мүнөздөмөсүнө толук ылайык келүүсү менен так жана таамай которулган болот эле. Ошондой эле «камсыздоо» деген сөзгө караганда «жабдылыш» деген сөз мааниси боюнча компьютерлерди, автоматташтырылган системаларды программалык жактан жабдып алардын иштешине шарт түзөт. Азыркы учурда программалык жабдылышы жок компьютердик-коммуникациялык каражаттарды элестетүү мүмкүн эмес.

Бул адистиктердин аталыштарын кыргыз тилинде так жана таамай которуп алсак андан кийин адистиктерди теориялык жана практикалык билим берүүдө сабактарды кыргыз тилинде окутууну колго алсак, техникалык илимдер боюнча кандидаттык, докторлук диссертациялар кыргыз тилинде жазылып жана корголсо, кыргыз тилин байытып, жогорку деңгээлге көтөрөт элек. Информатика боюнча кыргызча окулган ар бир лекция студенттерге, окуучуларга терең билим бериш үчүн, ошол лекциядагы терминдер, аныктамалар жана түшүнүктөр так, таамай жана туура маанини бергендей болушу керек. Информатиканын кыргызча терминдерине системалуу түрдө такшалтмайынча, студенттердин жана окуучулардын чыгармачылык менен активдүү ойлоосуна жетишүүгө мүмкүн эмес.

Түшүнүктөрдү жана ага ылайык келген терминологияны окуп үйрөнүү ар бир предметти окутууда милдетүү болуп саналары түшүнүктүү. Студенттердин жана окуучулардын эсинде ар бир термин менен кандайдыр бир белгиленген ой-пикир, маани, түшүнүк берилүүгө тийиш. Терминдерди орду менен пайдалануу туура жана маданиятуу сүйлөөнүн негизги шарты болуу менен жаштардын терең билим алуусуна шарт түзөт. Азыркы кезде окутуучулар, мугалимдер терминдер жөнүндө керектүү маалыматтарга ээ болууга толук мүмкүнчүлүгү бар, себеби Интернет технологиясын колдонуп кыргыз эли менен канаатташ жашаган жалпы туркий тилинде сүйлөгөн казак, өзбек, татар элдеринде информатиканын терминдери кандайча колдонулуп жаткандыгынан маалымат алып кээ бир терминдерди которууда ал элдердин терминдерин да пайдаланса болот. Мисалы казак тилинде тип деген терминди тек деп колдонушат, бизде болсо которбостон тип деп колдонулуп жүрөт. Маалыматтардын тиби, өзгөрмөлөрдүн тиби ж.у.с. Эгерде биз деле «тип» дегендин ордуна тек, теги деген терминди колдонсок туура болгудай.

Жогорудагы адистиктердеги сабак-тардын лекциясын кыргыз тилинде окутууда сөзсүз түрдө орусча окуу китептерден көп терминдерди кыргыз тилине которууга туура келет, ошондуктан кыргыз тилиндеги терминдер базасын түзүү азыркы учурдун талабы. Информатика боюнча терминдерди изилдөө жана аны кыргыз тилине которуу, окутуу ал терминдердин базасын түзүү азыркы учурдун талабы. Бул иштер боюнча К.Тыныстанов атындагы ҮМУнин Информатикалык технологиялар программа-лоо кафедрасында Информа-тиканын кыргыз тилиндеги терминдеринин жана түшүнүктөрүнүн базасы түзүлө баштады. Терминдердин базасы төрт багытта топтолуп, дипломдук иштердин денгээлинде аткарылды.

Биринчи багыт компьютердик техникалык каражаттар, экинчи багыт компьютердин

программалык каражаттары же программалык жабдылышы, үчүнчү багыт программалоо тили жана төртүнчү багыт тармактык технологиялар боюнча маалыматтар базасы түзүлдү.

Адабияттар

1. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М., 1959
 2. Мусаев С.М. Об упорядочении и унификации кыргызской математической терминологии. Фрунзе, 1965
 3. Мусаев С.М. Кыргыз математика тилин өркүндөтүүнүн маселелери. Фрунзе, 1972
 4. Федоров А.Б. Введение в теорию перевода. М., 1958
 5. Шукуров Д. Вопросы киргизской терминологии. Фрунзе, 1954
- Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965